

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет соціології
Кафедра методології та методів соціологічних досліджень

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**Вивчення стигматизації ветеранів з використанням кластерного
аналізу**

Спеціальність: 054 «Соціологія»
Освітня програма: «Соціологія»
Освітній ступінь: бакалавр
Кваліфікація: бакалавр соціології

Авторка:

Олійник Вікторія Володимирівна,
студентка 4 курсу

Наукова керівниця:

Юзва Людмила Леонідівна,
кандидатка соціологічних наук, доцент

Бакалаврська робота допущена до захисту
рішенням кафедри методології та методів соціологічних досліджень
Протокол № _____ від « ____ » _____ 2021р.
Зав. кафедри _____ доц. Сидоров М.В.

Київ 2021

Реєстрація	_____ — <i>номер</i>	_____ — <i>дата</i> <i>підпис лаборанта</i> <i>кафедри</i>
Рекомендовано до захисту	_____ — <i>підпис наукового керівника</i>	_____ — <i>ініціали,</i> <i>керівника</i> <i>прізвище наукового</i>
Результат захисту	_____ — <i>оцінка</i>	_____ — <i>дата захисту</i>
Голова ЕК	_____ <i>підпис</i>	_____ — <i>ініціали,</i> <i>прізвище</i>
	_____ <i>підпис</i>	_____ — <i>ініціали,</i> <i>прізвище</i>
	_____ <i>підпис</i>	_____ — <i>ініціали,</i> <i>прізвище</i>
	_____ <i>підпис</i>	_____ — <i>ініціали,</i> <i>прізвище</i>
	_____ <i>підпис</i>	_____ — <i>ініціали,</i> <i>прізвище</i>
	_____ <i>підпис</i>	_____ — <i>ініціали,</i> <i>прізвище</i>
Члени ЕК	_____ <i>підпис</i>	_____ — <i>ініціали,</i> <i>прізвище</i>
Секретар ЕК	_____ <i>підпис</i>	_____ — <i>ініціали,</i> <i>прізвище</i>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Теорія соціальної стигматизації: теоретико-методологічний аспект.....	7
1.1 Історія розвитку теорії соціальної стигматизації.....	7
1.1.1 Розмежування психологічного та соціологічного підходу до вивчення стигматизації.....	11
1.2 Класифікація стигм у теорії соціальної стигматизації.....	13
1.3 Теорія соціальної стигматизації у військовому контексті.....	17
РОЗДІЛ 2. Особливості статусу «ветеран» в українському суспільстві.....	21
2.1 Визначення дефініції ветеран за законодавством України.....	21
2.2 Статистична інформація щодо кількості ветеранів в Україні.....	24
2.3 Актуальний стан досліджень стигматизації у ветеранській сфері в соціології.....	26
РОЗДІЛ 3. Стигматизація ветеранів в українському суспільстві: аналіз на основі репрезентативного дослідження.....	29
3.1 Інформація про масив даних репрезентативного дослідження.....	29
3.2 Методологія аналізу стигматизації ветеранів в українському суспільстві на основі репрезентативного дослідження.....	32
3.3 Результати аналізу стигматизації ветеранів в українському суспільстві на основі репрезентативного дослідження.....	37

ВИСНОВОК.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	47

ВСТУП

Актуальність теми. Від початку збройної агресії Російської Федерації проти України у 2014 році питання військової сфери України було значною мірою актуалізоване. Задля військової оборони та збройного захисту суверенітету України до участі у бойових діях була залучена значна кількість кадрових військовослужбовців та мобілізованих осіб. Оскільки участь у бойових діях є травмуючим досвідом, що впливає на психологічне та соціальне самопочуття військовослужбовця, після повернення до цивільного життя такі особи мають право на отримання статусу ветерана. Ветеранський статус є закріпленим у законодавстві України та передбачає перелік соціальних та правових гарантій, метою яких є полегшення процесу адаптації та реінтеграції учасника бойових дій у суспільство. Проте такі гарантії залежать від особливостей проходження служби особою, наявності фізичних ушкодження або захворювань, та не враховують стан психологічного та соціального самопочуття ветерана.

Кількість ветеранів продовжує збільшуватись через продовження бойових дій, тому вивчення явища стигматизацій ветеранів у суспільстві з метою уникнення подальших негативних наслідків та зростаючої нерівності є актуальним. Важливим аспектом у цьому питанні є популяризації дослідження ветеранів та учасників бойових дій серед українських науковців, адже теоретичні напрацювання можуть стати підґрунтям для створення програм адаптації та реінтеграції ветеранів у суспільство¹.

---

¹ Тематика психологічного та соціального самопочуття ветерана є особливо актуальною та важливою для мене, адже понад два роки працюю у сфері соціального захисту військовослужбовців та ветеранів; маю практичний досвід взаємодії з військовослужбовцями та ветеранами через консультування на гарячій лінії «Всеукраїнської правозахисної організації «Юридична сотня»». Мною була зафіксована значна кількість скарг ветеранів на негативне ставлення до них у суспільстві, наявність дискримінуючих стереотипів, що впливають на їх цивільне життя та ускладнює процес реінтеграції у суспільство.

Робота є спробою дослідити наявний стан справ щодо стигматизації ветеранів та учасників бойових дій в українському суспільстві та надати рекомендації щодо зниження рівня стигматизованості ветеранства.

Об'єкт дослідження: стигматизація ветеранів АТО/ ООС в українському суспільстві.

Предмет дослідження: особливості стигматизації ветеранів АТО/ ООС в українському суспільстві шляхом проведення кластерного аналізу.

Мета дослідження: дослідити особливості стигматизації ветеранів АТО/ ООС в українському суспільстві на основі застосування кластерного аналізу для створення рекомендації щодо зниження рівня стигматизованості ветеранства.

Завдання дослідження:

1. виокремити основні історико-теоретичні аспекти явища стигматизації;
2. виокремити особливості стигматизації у військовому контексті;
3. дослідити особливості статусу «ветеран» в українському суспільстві;
4. проаналізувати дані репрезентативного дослідження стигматизації ветеранів на предмет рівня, емоційного забарвлення та спрямованості стигматизації ветеранів в українському суспільстві;
5. надати рекомендації для зниження рівня стигматизованості ветеранства в українському суспільстві.

Методи дослідження: методи збору та систематизації інформації на етапі вивчення явища стигматизації у розділі 1; метод аналітичного дослідження на етапі визначення дефініції «ветеран» у розділі 2; метод порівняння та аналізу відсоткових розподілів на етапі дослідження наявності внутрішньої та зовнішньої стигматизації стигматизації

ветеранів у розділі 3; метод кластерного аналізу на етапі дослідження наявності стигматизації ветеранів українським суспільством у розділі 3.

Інформаційна база дослідження включає: масив даних репрезентативного дослідження цивільного населення щодо стигматизації ветеранів; масив даних репрезентативного дослідження ветеранів щодо стигматизації ветеранів; праці вітчизняних та зарубіжних науковців; законодавчі акти України у сфері військового права; особистий досвід діяльності у ветеранській громадській організації «Юридична Сотня» протягом 2019-2021 років.

Структура роботи: Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

Теорія соціальної стигматизації: теоретико-методологічний аспект

1.1. Історія розвитку теорії соціальної стигматизації

Поняття «стигма» вперше у науковій думці було запроваджено Ірвіном Гофманом у роботі «Стигма: замітки з керування зіпсованою ідентичністю» у 1963 році. За визначенням Гофмана, стигма - це атрибут, який глибоко дискредитує особу через наявні стереотипи [Goffman, 1963]. Науковець визначає стигму як загальний аспект соціального життя, який ускладнює повсякденну взаємодію на мікрорівні - стигматизована особа може бути обережною у спілкуванні з суспільством, а члени такого суспільства, які не мають стигми, можуть зневажати або намагатися ігнорувати стигматизованих осіб. У соціально-психологічному аспекті стигма - надзвичайно впливовий соціальний ярлик, який повністю змінює ставлення особи до себе та до інших, примушуючи ставитися до стигматизованої особи тільки як до носія небажаної якості. Стигма використовується для позначення особливості індивіда, яка стигматизується, а характер такої особливості визначається не самою особливістю, а відношенням суспільства до неї. На думку Гофмана, різниця між нормальним та стигматизованим індивідом є питанням поглядів і не зумовлена реальними причинами. Стигма (як і краса) визначається лише з точки зору спостерігача [Goffman, 1963].

У десятиліття після артикуляції стигми Гофманом основні розробки теорії стигматизації здійснювались представниками психологічних наук. Більшість стигм, що розроблялись в межах підходу пов'язувались з особливостями характеру особи або наявністю у неї залежностей чи психічних захворювань. З еволюційної точки зору стигматизація розглядалась як інструмент соціобіологічних функцій, що допомагає виявити та виключити з суспільства осіб, які можуть загрожувати

еволюційному розвитку людства через можливість розповсюдження хвороб або психічних розладів. Додатково, у психологічному контексті вивчення стигматизації розглядаються особливості індивідуальних реакцій на прояви стигматизації у щоденних взаємодіях. Наслідками стигматизації для осіб на індивідуальному рівні є зниження самооцінки, навчальних досягнень, психічного здоров'я та фізичного самопочуття особи.

Під час розгляду історії розвитку теорії стигматизації в соціологічному контексті слід зазначити, що до початку ХХІ століття дослідження стигматизації в соціології були менш послідовними, ніж у психології. Соціологічні дослідження звертали увагу на явище стигматизації опосередковано, в разі необхідності пояснення соціальних змін або особливостей. Теоретичні знання щодо стигматизації як фундаментального соціального процесу були напрацьовані пізніше аніж теорія психологічної стигматизації.

Теорію стигматизації в соціологічному контексті іноді називають «теорією соціальної реакції», адже основним аспектом її розгляду є реакція суспільства на девіантну поведінку, а не особа, що проявляє таку поведінку. Говард Бекер стверджував, що девіантність проявляється не у відхиленні від норм поведінки, а у реакції суспільства на таку поведінку. Коли поведінка людей розглядається як така, що не відповідає встановленим соціальним нормам, відбувається поштовх до соціальних реакцій. Суспільство надає оцінку таким діям та присвоює особі певний ярлик. В результаті стигматизована особа узгоджує поведінку з очікуваннями суспільства. У більшості випадків стигма накладається на особу та сприяє девіантній поведінці такої особи [Власова, 2013].

Лінк та Фелан вивчаючи стигматизацію у соціологічному огляді, ініціювали виразно соціологічний підхід до вивчення стигматизації, який з тих пір був вдосконалений. Спираючись на розробки Гофмана, але

включаючи ширшу стурбованість щодо функціонування влади в суспільстві, Лінк та Фелан визначають стигму як співіснування чотирьох процесів: (1) маркування людських відмінностей; (2) стереотипність таких відмінностей; (3) відокремлення тих, хто позначений як «ми»; та (4) втрата статусу та дискримінація тих, кого позначають. Включаючи роль влади та дискримінації у своє визначення стигми, Лінк та Фелан сформулювали підхід до стигми, який дозволяв соціологам розглянути як стигма пов'язана з фундаментальними соціологічними питаннями, а саме тими, що стосуються соціального функціонування суспільства та наслідків соціальної нерівності [Link, Jo C. Phelan, 2001].

Сучасні соціологічні дослідження стигми продовжують спиратися на погляди Гофмана на явище стигматизації, розробляючи заходи для розуміння того, як різні виміри стигми - такі як стигма ввічливості, структурна стигма чи інтерналізована стигма - формують нерівність, з якою стикаються різні групи та їх соціальні відносини. Процес стигматизації визначається як процес приписування особі негативної ролі у соціумі. Стигматизувати можливо певні дії або погляди особи, що може бути викликано суспільним невіглаством або нерозумінням [Липай, 2004].

У сучасному соціологічному баченні, стигматизація – це щось набагато більше, ніж просто «наклеювання ярликів». Ставлення до тих або інших явищ рідко є абсолютно необґрунтованим, воно не виникає з нічого і не існує самостійно [Липай, 2004]. Підставами для виникнення у суспільстві стигматизації є: наявність у суспільстві сталих стереотипів; невідповідність особи очікуванням інших членів соціальної спільноти; прийняття особою нав'язаних йому стигматизуючих установок. Оскільки особи перебувають у суспільстві та певною мірою від нього залежать, цінності та переконання набуваються в процесі соціалізації та формуються на основі соцікультурних особливостей суспільства.

Нав'язані ззовні оцінки і переконання впливають на формування особистості. Використовуючи критерії оцінки суспільства особа формує і власну самооцінку. Такі переконання впливають на всі сфери соціального існування, ними визначається подальша поведінка особи, стиль життя, звички, тощо [Goffman, 1963]. Критерій, від якого залежить наявність або відсутність стигматизації, залежить від норм суспільства, тому стигматизованими є не всі негативні особливості, а лише ті, що не є бажаними у суспільстві. Підставами для стигми є психологічна необхідність особи у прийнятті її суспільством. Ця теза може бути описана такою цитатою: «люди не бажають нещастя іншим, але вони готові використати нещасливих інших, щоб почувати себе щасливіше» [Naghighat, 2001]. Щодо використання критеріїв стигматизації у вітчизняній соціології можна зазначити, що виокремлюється подвійне тлумачення таких категорій: стигма – як дефініція феномену соціокультурної реальності; стигматизація – як процес навішування ярликів та приписування стигм [Галецька, 2007]. Російський науковець Я. Гілінський, в свою чергу зазначає, що першопричиною стигматизація є викривлене сприйняття соціальної норми [Гілінський, 2006].

Стигматизація є дуже небезпечною як для окремих осіб, так і для соціального простору, адже не тільки загрожує суспільній моралі та гуманним соціальним установкам, але є також детермінантою напруження в середині цього простору. Стигматизуючи когось, соціальний простір має пам'ятати, що теорія стигматизації стверджує, що стигматизація призводить до того, що відхилення закріплюються і в подальшому саме стигма стає основою демонстрації небажаної поведінки [Доній, 2016].

Отже, після узагальнення інформації можна виокремити такі особливості стигматизації:

1. стигматизація позначає стигматизованих осіб як негативну меншість;
2. особи, яких стигматизують зазвичай діють з метою приховування або компенсації стигматизованої особливості;
3. стигматизація - це багатогранний процес, що поєднує в собі стереотипність, маркування, виключення особи з суспільства, втрату статусу та дискримінацію;
4. стигматизація може бути сконструйована соціальними структурами та інституціями;
5. статус та інші елементи стигматизації мають публічний характер [Gleason, 2019].

На підставі узагальнення вище наведеної інформації, можна зробити висновок що, розвиток теорії стигматизації був розпочатий з огляду психологічного контексту, проте в подальшому розвиток теорії започаткований і в соціологічному контексті. Дослідження явища стигматизації продовжується станом на сьогодні, оскільки суспільні умови, що сприяють стигматизації, змінюються в залежності від розвитку суспільних відносин, тощо.

1.1.1. Розмежування психологічного та соціологічного підходу до вивчення стигматизації.

Стигматизація як явище має прояви у соціологічному та психологічному контекстах. Розмежування підходів має значний вплив на методи виявлення стигматизації та мінімізації її проявів у суспільстві. В контексті цієї роботи застосованими будуть соціологічні підходи.

Соціологічні підходи до стигми включають в себе розгляд різних типів стигматизації, декілька рівнів підстав виникнення стигматизації, наслідків та можливі шляхи вирішення (див. Табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Психологічний та соціологічний підходи до стигми
(за чотирма категоріями)**

	Мікрорівень (психологія)	Мезорівень (соціальна психологія та соціологія культури)	Макрорівень (соціологія)
Підстава	Фізичні та психічні розлади, соціобіологічні та інструментальні мотивації	Інтерсуб'єктивні та символічні мотивації, культурні мотивації, стереотипи	Соціальне закриття, влада, інституційні практики, сусідська та соціальна сегрегація, дискримінаційні закони
Контекст	Тіло, розум, когнітивна система	Індивідуальне сприйняття та відношення, міжособистісні стосунки	Політика / закони, квартали, робочі місця, національні держави, забудова та природне середовище
Наслідки	Психічні захворювання, стрес, фізичні захворювання	Самооцінка, ідентичність, символічна цінність, міжособистісне (невірне) визнання	Групові розбіжності в психічному та фізичному здоров'ї, членстві / поза групою, економічній та соціальній нерівності
Можливі шляхи вирішення	Сила характеру, фізіологічна боротьба, індивідуальне управління	Міжособистісний відхід, психо-соціальні ресурси, культурна реструктуризація	Соціальні рухи, інституційні / організаційні зміни, зміни політики та законодавства

Соціологічне бачення стигми пов'язується не лише з характером особи, що відповідає психологічному підходу, а й особливостями соціальної приналежності особи, спадковості, її сталих соціокультурних характеристик (раса, етнічна або релігійна приналежність, тощо). Такі стигми меншою мірою пов'язані з соціальною девіацією, аніж з процесами реакції суспільства на прояв такої девіації [Phelan, Link та Dovidio, 2008].

Пошук соціальних причин стигматизації зосереджувався на ролі закону та інституційних практик у підтримці стигматизації. В такому контексті стигма може проявлятися як причина, так і наслідок: вона

виправдовує виключення стигматизованих осіб та завдяки такому виключенню переосмислює стереотипи, що стали підставою для такої стигматизації. Щодо наслідків стигматизації, дослідження в галузі охорони здоров'я розглядають роль стигми як основного чинника диспропорцій на рівні населення за допомогою різних механізмів; в межах соціологічного підходу одним із основних механізмів є нерівномірний розподіл матеріальних ресурсів, спричинений дискримінацією стигматизованих груп. Соціологи, що зосереджують увагу на реакції суспільства на прояви стигматизації, розглядають колективні реакції як соціальні рухи, що спричиняють юридичні зміни. Такі реакції у соціологічному підході до вивчення стигматизації є поясненням змін у реакціях між стигматизованими групами, контекстом взаємодії з суспільством [Lamont et al., 2016].

1.2. Класифікація стигм у теорії соціальної стигматизації

Стигматизація є складним та багатовимірним явищем, тому науковці зосередили увагу на визначенні особливостей складових стигматизації, видів її прояву та можливих наслідків для особи та суспільства. Для прикладу, дослідник Хуррельман зосередив увагу на відмінностях прояву стигматизації: суспільство ігнорує стигматизовану особу або проявляє наміри виключення шляхом насильства [Хуррельман, 1997]. Стигмою у культурному контексті можуть виступати вроджені характеристики людини бути такі характеристики людини як колір шкіри, манера спілкування, вчинки, приналежність до тих чи інших соціальних груп тощо [Goffman, 1963]. Значна частина ветеранів мають прояви посттравматичного стресового розладу через травматичні події під час участі у бойових діях, тому стигматизація ветеранів за ознакою наявності психічних розладів є актуальним явищем під час вивчення

явища стигматизації ветеранів АТО/ ООС. За ознакою наявності психічних розладів науковці виокремлюють наступні види стигм:

1. суспільна стигма - вид стигматизації, в якому члени суспільства підтримують та поширюють стереотипи та дискримінаційні прояви щодо осіб, які мають психологічні розлади [Wright et al., 2009];

2. інтерналізована стигма - такий вид стигми може з'являтися за зовнішніми причинами або коли особи, що мають психічні розлади, усвідомлюють негативні стереотипи та упередження, що приписуються їм суспільством [Vogt, 2011];

3. структурна стигматизація - тип стигматизації, що виникає через наявні правила або звичаї в суспільстві, за яким суспільство навмисно, або ненавмисно зосереджує увагу на психічних розладах особи [Rüsch & Thornicroft, 2014].

Оскільки деякі учасники АТО/ ООС отримують інвалідність під час участі у бойових діях важливим є розгляд розрізнення стигматизації за ознакою вродженості або набуття стигми. Науковцем Фінзенем визначені такі типи стигм:

1. вроджена стигма, що проявляється у особливостях фізичного розвитку, психологічного стану, тощо;

2. стигма внаслідок хвороби, що змінює зовнішній вигляд особи або її поведінку;

3. стигма приналежності до меншості, що включає в себе включеність особи до менших релігійного, національного або іншого характеру [Finzen, 2000].

Окремою класифікацією видів стигматизації є розподіл стигматизації на суспільну стигматизацію та самостигматизацію. Суспільна стигматизація стосується негативних стереотипів людей за різними ознаками. Ці стереотипи сприяють виключенню особи із суспільних відносин та формують негативне ставлення до особи як

особистості. Суспільна стигматизація пов'язана з дискримінацією. Наслідки дискримінації, наприклад, безробіття та соціальна ізоляція, можуть ще більше стигматизувати особу. Самостигма виникає в результаті інтерналізації негативних стереотипів. Це може спричинити низьку самооцінку особи, сором та інші негативні наслідки в питаннях соціалізації та самопочуття [Peter Haddad; Isabelle Haddad, 2015].

Розглядаючи вплив стигматизації на суспільство, науковці схильні думати про один аспект стигматизації, ігноруючи інший. За типом впливу актів стигматизації виокремлюються прямі або опосередковані акти стигматизації. Акти прямої стигматизації - це дії, що здійснюються окремими особами або групами проти суб'єкта господарювання, тоді як акти непрямой стигматизації - це конкретні дії, що здійснюються потенційними об'єктами стигматизації, щоб запобігти тому, щоб стати жертвами прямої стигматизації. Акти прямої стигматизації виникають на підставі соціальної ідеології. Визначення терміну «соціальна ідеологія» надається науковцем Хасленгером та визначається як публічна «мережа семіотичних відносин», яка разом із умовами, що знаходяться в матеріальному світі, структурує наші практики та забезпечує архітектуру для агентурних дій [Haslanger, 2007]. Непряма стигматизація є актом попередження включення особи до стигматизованої групи. Такі дії здійснюються як спосіб управління своїм становищем відповідно до домінуючої соціальної ідеології.

Особливою характеристикою стигматизації є спрямування наслідків стигматизації. У такому контексті стигматизація розподіляється на зовнішню та внутрішню. Такий розподіл впливає на розуміння форми прояву та наслідків стигматизації, а залежить від спрямування стигматизації на себе або на оточуючих осіб. Зовнішня стигма – це стигма щодо оточуючих, чужої групи, і вона може приймати різні форми: спроби людини довести, що вона не належить до стигматизованої групи;

уникнення контактів і зустрічей з представниками такої групи; тощо. Найбільш виразним прикладом зовнішньої стигматизації є забобони. Внутрішня стигма – це стигма відносно до групи, до якої належить сама людина, а, отже, така стигма змінює ставлення людини до себе. Внутрішньою стигма є через зміни у самопочутті та розумінні власної гідності гідності. Внутрішня стигма впливає на самооцінку особи, сприйняття власного місця та ролі у соціумі [Марута, 2011].

Емоційне забарвлення стигматизації визначає особливості впливу такої стигми на особу та її самопочуття у суспільстві. Така характеристика є однією з основних у питанні визначення впливу стигми на особу. За емоційним забарвленням стигми існує також декілька видів стигматизації:

1. позитивна стигматизація, яка накладає на особу ярлик, що підвищує її значимість та потенціал;
2. нейтральна стигматизація, не надає оцінки особи, фіксуючи особливість або унікальність особи;
3. негативна стигматизація, спрямована на пониження статусу особи у суспільстві [Пухальская, 2011].

Якщо узагальнити вище наведену інформацію, можна зробити висновок, що перелік типів стигматизації включає в себе велику кількість різних класифікацій, оскільки явище стигматизації вміщує велику кількість аспектів, а його прояви значною мірою залежать від індивідуальної реакції кожного члена суспільства. Зважаючи на це, у цьому підрозділі наведені класифікації, що описують основні аспекти стигматизації, а також ті, що є важливими у контексті вивчення стигматизації ветеранів та учасників бойових дій зокрема. Для дослідження стигматизації ветеранів найбільш релевантними є такі класифікації: види стигматизації за спрямуванням наслідків, за емоційним забарвленням, суспільна стигматизація та самостигматизація.

1.3. Теорія соціальної стигматизації у військовому контексті

Соціальна стигматизація у військовому контексті є багатовимірним та складним об'єктом соціологічного дослідження. У науковій літературі надається переконлива аргументація цієї тези [Dickstein et al., 2010; Gibbs et al., 2011]. Основною особливістю військової стигми є відсутність сталої класифікації такої стигми. Виокремлення вичерпного переліку ознак не є можливим через наявність індивідуальної реакції на травмуючі події кожного військовослужбовця, та особливостей суспільства, в якому проживає особа. В залежності від традицій та культури держави сприйняття військовослужбовців та ветеранів громадськістю може мати суттєві відмінності. Рівень економічного та наукового розвитку держави також впливає на стигматизацію військовослужбовців та ветеранів, оскільки створення та забезпечення ефективного виконання програм адаптації та реінтеграції є важливим фактором у питанні самопочуття військовослужбовців та ветеранів у суспільстві. Окремим важливим аспектом військової стигми є посттравматичний стресовий розлад (далі - ПТСР), що виникає в результаті переживання однієї чи кількох психотравмуючих подій, таких як військові дії, теракти, аварії чи стихійні лиха, катастрофи, загроза смерті або перебування свідком або заподіювачем чужої смерті [Friedman, 1994]. Значна частина досліджень військової стигми зосереджує увагу саме на психологічному аспекті, адже ПТСР є доволі поширеним наслідком участі у бойових діях, що супроводжується значною кількістю стереотипів та упередженого ставлення з боку суспільства, та є основною причиною соціальної стигматизації [Joie D. Acosta, 2014].

Стигма, пов'язана з посттравматичним стресом, пов'язується з участю у бойових діях, що означає упереджене ставлення або навмисне нав'язування сорому ветерану за участь у подіях, які можуть спричинити

смерть або тяжкі тілесні ушкодження. За даними дослідницької групи соціологів, посттравматичний стрес пояснюється як ганьба осіб, що брали участь у бойових діях, які повідомляють або звертаються за психологічним лікуванням щодо симптомів, пов'язаних з ПТСР [Mittal et al., 2013].

Було проведено дослідження причин небажання військовослужбовців та ветеранів повідомляти або звертатись за допомогою щодо симптомів ПТСР, пов'язаними з участю у бойових діях, або потенційними змінами до існуючих засобів правового захисту, для вирішення цього небажання. Дослідження, проведене дослідником Саєром та ін., показало, що військовослужбовці, які звертаються за медичною допомогою щодо психічних розладів, з побоюванням ставляться до того, як реагуватимуть інші люди, включаючи нинішніх військових роботодавців, майбутніх цивільних роботодавців, тощо [Sayer et al., 2009]. Це застереження особливо поширене серед ветеранів бойових дій, які повернулися з бойових дій в Іраку та Афганістані [Lee, 2012; Tanielian & Jaycox, 2008; Wisco, Marx & Keane, 2012]. Дослідження стигматизації учасників бойових дій, що мають психічні розлади або ПТСР наявне також і в межах американської армії. За висновками досліджень передумовою відмови від психологічної допомоги є військова культура [Burnam et al., 2008]. Ветерани, під впливом стереотипів щодо сильних та незламних військовослужбовців, не готові визнати власні слабкості та наявність психологічних проблем. Додатковою причиною є страх перед нерозумінням побратимами та військовим командуванням, що може погіршити ставлення або комунікацію. В наступних розділах проаналізовані будуть застереження українських військовослужбовців, що брали участь у бойових діях на Сході України.

Визнання багатовимірності соціальної стигматизації у військовому контексті є першим кроком до розуміння природи військової стигми та

застосування ефективних стратегій позитивного впливу на ці елементи та їх відповідні характеристики. Така система військової стигми повністю узгоджується з модифікованою формою теорії маркування [Link & Phelan, 2014], яка пропонує існування культурних стереотипів як основоположних для стигми та дискримінаційних факторів, пов'язаних з нею. Детальний розгляд особливостей соціальної стигматизації у військовому контексті є підставою для подальшого аналізу особливостей військової стигми в українському суспільстві.

Висновки до розділу 1

Оскільки розділ присвячений всебічному розгляду історії розвитку теорії соціальної стигматизації, в результаті узагальнення наведеної інформації, можна зробити висновок, що явище стигматизації вивчається науковцями з 1963 року й до сьогодні. Подальші напрацювання були проведені у психологічному контексті, а більш пізні зосередили увагу на соціологічних аспектах явища стигматизації. Проведено узагальнення наявних класифікацій видів стигматизації та визначено, що явище стигматизації є багатовимірним та включає в себе значну кількість особливостей. Також розділ у себе включає порівняння та виокремлення відмінностей психологічного та соціологічного напрямів вивчення стигматизації, що зосереджуються на різних об'єктах дослідження. Окрема увага приділена розгляду особливостей стигматизації у військовому контексті.

Щодо перспективних напрямів розвитку теорії стигматизації можна виокремити обмін накопиченого досвіду між психологією та соціологією у питаннях деталізації впливу індивідуальних психологічних механізмів (наприклад, стрес) порівняно з соціологічними механізмами (наприклад, нерівні матеріальні ресурси). Особлива увага має бути приділена розробці ефективних підходів до вивчення дестигматизації або процесу, за

допомогою якого стигматизовані групи стають менш знеціненими в суспільстві.

РОЗДІЛ 2

Особливості статусу «ветеран» в українському суспільстві

2.1. Визначення дефініції ветеран за законодавством України

Від початку збройної агресії Російської Федерації проти України у 2014 році військова сфера України зазнала значних змін. Для українського суспільства наслідком цього стало утворення нового соціального прошарку - прошарку ветеранів та учасників бойових дій. Досвід військової служби та участі у бойових діях зокрема в переважній більшості випадків є травматичним досвідом та потребує подальшого супроводу військовослужбовця після його звільнення. Інтеграція ветеранів у суспільство є багатоступеневим процесом, першим кроком якого є розуміння визначення поняття «ветеран» та виокремлення особливостей такого соціального статусу. Найбільш раціональним є надання визначення у відповідності до законодавства України.

Дефініція «ветеран» в Україні має декілька аспектів. Основним є визначення, що пов'язане з долученням особи до військової служби, залучення до бойових дій, тощо. Проте у чинному законодавстві, у Законі України «Про статус ветерана війни, гарантії їх соціального захисту», йдеться не лише про ветеранів, що безпосередньо долучались до захисту Батьківщини або проходили службу у військових формуваннях, але й про інші категорії осіб з відповідними визначеннями, що згадуються у законодавстві України. Громадяни, що мають значні досягнення в роботі і відповідний стаж також підпадають під термін «ветеран» та мають назву «ветерани праці». Особи, що прослужили більше 25 років у правоохоронних органах також за українським законодавством є «ветеранами служби».

Категорії ветеранів в Україні піддаються умовному розподілу на такі групи: учасники бойових дій та військові ветерани (що є відповідним

закордонному досвіду); громадяни, які користуються особливим статусом і підтримкою на державному рівні (в Україні - учасники Революції Гідності тощо); інші категорії громадян, що мають ветеранський статус (ветерани контрактної служби, ветерани праці, тощо).

Якщо ж звернутись за визначенням дефініції до законодавства, то маємо, що Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» у статті 4 встановлює список груп громадян, що вважаються ветеранами. За загальним визначенням, ветеранами війни можуть вважатись військовослужбовці, що були залучені до збройного захисту держави або бойових завдань за межами України. У наступному абзаці зазначається, що Закон визначає ветеранами війни осіб зі статусом «учасник війни», «учасник бойових дій», «особа з інвалідністю внаслідок війни». Надається чітке визначення цих статусів, підстави для оформлення статусів та закріплює процедуру їх призначення [Закон України, 1993].

За статтею 6 передбачено, що для отримання статусу учасника бойових дій необхідним є залучення до участі у бойових діях з метою оборони держави у воєнний та мирний періоди. Особливості та процедура отримання цього статусу закріплена у ст. 6 Закону.

Стаття 7, в свою чергу, визначає випадки, за яких надається статус особи з інвалідністю внаслідок війни. За статтею отримати статус можуть особи, що, на момент отримання травми, захворювання, поранення є діючими військовослужбовцями та виконували службові обов'язки або бойові завдання. За цією статтею отримати статус можуть учасники Революції Гідності, ліквідатори Чорнобильської катастрофи та цивільне населення територій збройного конфлікту [Закон України, 1993]. Згадані події не можуть і не вважаються війною або бойовими діями. Саме тому

у науковій спільності наявні неоднозначні думки щодо надання ветеранського статусу за такими підставами.

За статтею 8 передбачена можливість надання статусу учасника війни для військовослужбовців, що проходили службу у збройних силах СРСР, були трудівниками тилу, тощо. Детальний перелік категорій громадян, що мають право на статус учасника війни передбачений у статті 9 Закону.

Стаття 10 закріплює можливість отримання ветеранського статусу членам сім'ї загиблого (померлого), що загинули під час служби або виконання бойових завдань. В свою чергу, члени сімей ветеранів не є виокремленими у законодавстві, а отже не мають власних закріплених соціальних та правових гарантій [Закон України, 1993].

Іноземний досвід у цьому питанні є значною мірою відмінним. Адже у Великобританії, Франції чи Нідерландах статус ветерана можливо отримати тільки за наявності військового досвіду та наявності відповідних досягнень. Законодавство цих країн дуже лаконічне у визначенні статусу ветерана й вважає, що ветерани – це особи, які служили у військових формуваннях та були звільнені зі служби, за винятком, якщо таке звільнення відбулось через службову невідповідність особи [Біла книга, 2018].

Розуміння багатовимірності ветеранства в Україні є важливим елементом розуміння суспільного сприйняття ветеранів. В соціологічних дослідженнях розуміння терміну «ветеран» надається також у відповідності українського законодавства, адже такий підхід сприяє уніфікації розуміння ветеранства та спільного контексту вивчення. Оскільки об'єктом цієї роботи є учасники бойових дій та особи з інвалідністю внаслідок війни, а саме ветерани АТО/ООС, важливою є концептуалізація поняття, яка, в свою чергу, дозволяє більш чітко

виокремити особливості статусу учасника бойових дій АТО/ ООС.

Такими особливостями є:

1. безпосередня участь особи у бойових діях в зонах АТО та ООС у 2014-2021 роках;
2. залученість до виконання бойових завдань у строк понад 30 календарних днів;
3. можлива відсутність попереднього військового досвіду через можливість участі у бойових діях в складі добровольчих формувань;
4. переважання особистої мотивації над фінансовою мотивацією для участі у бойових діях.

2.2. Статистична інформація щодо кількості учасників бойових дій в Україні

Оскільки збройна агресія Російської Федерації проти України триває станом на сьогодні, кількість осіб, що мають право на оформлення статусу учасника бойових дій або особи з інвалідністю внаслідок війни, постійно підвищується. Важливим аспектом є розуміння актуальної кількості сучасних ветеранів та учасників АТО/ ООС у суспільстві для виокремлення можливого впливу суспільства на цю категорію осіб та цих осіб на суспільство. На даний момент реєстр ветеранів веде Міністерство у справах ветеранів України, тому для отримання найбільш актуальної інформації був створений запит на інформацію та надісланий до Міністерства. У відповідь на запит щодо кількості ветеранів за категоріями була отримана така інформація:

За останні 6 років понад 460 тисяч осіб стали учасниками бойових дій, особами з інвалідністю внаслідок війни або членами сімей загиблих. Станом на 01.10.2020 р. всього в Україні налічується 956449 ветеранів війни відповідно до Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", з яких:

461463 – учасники бойових дій (з них станом на 01.12.2020 року – 404374 мають статус унаслідок безпосередньої участі в АТО/ООС, з них 27 293 особи отримали такий статус упродовж 2020 року (за інформацією Міністерства у справах ветеранів України); також статус УБД у 2020 році було присвоєно 670 добровольцям, які брали участь в АТО;

260872 – учасники війни;

127945 – членів сім'ї загиблого (померлого) ветерана війни (з них 9360 – членів сімей загиблих в АТО/ООС учасників бойових дій, станом на 01.01.2019);

9383 – особи з інвалідністю внаслідок війни 1 групи;

55516 – осіб з інвалідністю внаслідок війни 2 групи;

39715 – осіб з інвалідністю внаслідок війни 3 групи;

726 – постраждалих учасників Революції Гідності (станом на 01.01.2020);

21 – особа з особливими заслугами перед Батьківщиною;

26 – батьків померлої особи з особливими заслугами;

66 – вдів (вдівців) осіб з особливими заслугами.

Наразі майже 2,2% суспільства держави є ветеранами. Інформація про соціально-демографічні особливості цієї категорії громадян буде надана у наступному розділі, оскільки для проведення дослідження науковцями IREX були отримані більш деталізовані характеристики. Вибірка дослідження була сформована за такими характеристиками: стать, вік, тип населеного пункту проживання, ветеранський статус особи, приналежність до громадських об'єднань.

2.3. Актуальний стан досліджень стигматизації у ветеранській сфері в соціології

Ветеранська тематика в українській соціологічній науці набула особливої актуальності після початку збройної агресії Російської

Федерації проти України у 2014 році, оскільки події значною мірою вплинули на українське суспільство. До 2014 року в Україні досліджувались особливості соціального статусу військовослужбовців, проте від початку збройної агресії військовослужбовців отримали травматичний досвід участі у бойових діях та поступово сформували нову соціальну групу - учасники АТО/ООС.

Якщо ж звернути увагу на контекст наукового дослідження, то сфера вивчення ветеранів та учасників АТО/ООС більшою мірою зосереджена на правовому та психологічному аспектах. Причиною наукового інтересу у правовому контексті є швидка адаптація законодавства до нових суспільних умов, що зумовила необхідність подальшого вдосконалення та підвищення ефективності реалізації норм. Детально розглядаються особливості соціального забезпечення ветеранів та учасників бойових дій як складової реінтеграції у суспільство та методу зменшення стигматизації. Для вивчення цієї тематики застосовуються методи соціологічного дослідження такі як анкетування, фокус-групові дослідження, глибинні інтерв'ю, тощо [Жиленко, 2018]. Проте важливо зазначити, що незважаючи на зацікавленість науковців у вивченні ветеранської сфери, проведення соціологічних досліджень є складним та дорогавартісним процесом, що не дозволяє провести репрезентативне дослідження та отримані дані по всіх типах питань, які є цікавими для аналізу науковцями. Причиною цього є особливі характеристики ветеранської спільноти такі як закритість та складнодоступність соціальної групи, наявність значної кількості сенситивних тем та травматичного досвіду.

Спробою дослідити соціальні потреби ветеранів є дослідження 2016 року, що було проведено соціологами Київського національного університету ім. Тараса Шевченка за ініціативи Фонду ветеранів війни і учасників АТО. З використанням методу телефонного опитування було

залучено 904 респонденти. За результатами дослідження були виявлені основні проблеми ветеранів АТО в контексті державного забезпечення соціальними послугами та гарантіями, окреслено можливі фактори, що впливають на гостроту соціальних негараздів цільової групи [Берездецька, 2016; Харченко, 2016]. За результатами даних досліджень були надані рекомендації щодо вдосконалення законодавства та процедури його реалізації.

Іншим напрямом дослідження ветеранства в українській науці є психологічним контекст. Дослідження ветеранів та учасників бойових психологами зосереджує увагу на вивченні проявів ПТСР та пошуку шляхів успішної реінтеграції ветеранів у суспільство. Психологічні наслідки участі у бойових діях є причиною дезінтеграції особи у суспільстві, проблем у спілкуванні з членами родини та знайомими, труднощів у працевлаштуванні та зниження соціальної активності. Такі наслідки змінюють ставлення суспільства до ветеранів та самопочуття ветерана, що призводить до стигматизації [Стаднік, 2016]. Одним з найбільших досліджень ветеранів у психологічному контексті є дослідження, що було провела «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» за підтримки Міжнародного Фонду «Відродження». Дослідження має назву «Психологічна та соціальна допомога очима ветеранів АТО» та зосереджує увагу на аналізі ефективності державної системи пільг, роботи офіційних установ, рівня задоволення від одержаних послуг. На особливу увагу заслуговує вивчення причин того, чому ветерани не можуть скористатися своїми законними пільгами та послугами [«Психологічна та соціальна допомога очима ветеранів АТО», 2016].

Висновки до розділу 2

Науковий інтерес щодо ветеранства в Україні значно підвищився після початку збройної агресії Російської Федерації проти України у 2014 році. Основними аспектами досліджень, що були проаналізовані, є державне соціальне забезпечення та прояви ПТСР в учасників бойових дій. Детально розроблений правовий та психологічний напрями стигматизації ветеранів, в якому основна увага приділяється самопочуттю особи у суспільстві. Рекомендації, що надаються за результатами досліджень, в більшості зосереджені на покращенні процедур соціальної реабілітації та соціального забезпечення учасників бойових дій. Дослідження стигматизації у соціологічному контексті в українській науці не є достатньо розвиненим, а отже вплив українського суспільства на рівень стигматизації ветеранів та учасників бойових дій потребує подальшого вивчення.

РОЗДІЛ 3

Стигматизація ветеранів в українському суспільстві: аналіз на основі репрезентативного дослідження

3.1. Інформація про масив даних репрезентативного дослідження

У травні-жовтні 2020 року, в межах діяльності у «Всеукраїнській правозахисній громадській організації «Юридична сотня»»² (далі - Юридична сотня), я була долучена до участі у дослідженні актуальних проблем та потреб ветеранів, що проводилось Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) за підтримки IREX. Юридична сотня у цьому дослідженні була долучена у ролі рекрутерів, оскільки організація має налагоджені контакти з іншими ветеранськими громадськими об'єднаннями та ветеранами .

Виконавцями дослідження в Україні є Київський міжнародний інститут соціології³ (далі - КМІС), замовниками дослідження виступає Рада міжнародних наукових досліджень та обмінів (англ. International Research & Exchanges Board, IREX) (далі - IREX). IREX — міжнародна некомерційна організація, яка спеціалізується на сприянні міжнародному сприянні освіти та розвитку. Організація співпрацює з партнерами у понад 100 країнах [IREX, 2021]. Місія IREX полягає у створенні більш справедливого, процвітаючого та інклюзивного світу шляхом розширення можливостей молоді, виховання лідерів, зміцнення інституцій та розширення доступу до якісної освіти та інформації. Організація заснована в 1968 році. У 2021 році штат включає в себе понад 400 науковців та працівників у різних країнах. IREX використовує

---

²Юридична сотня - всеукраїнська правозахисна громадська організація, яка надає соціально-правовий захист учасникам російсько-української війни, членам їхніх сімей, а також членам сімей загиблих військовослужбовців.

³ Київський міжнародний інститут соціології — українське товариство з обмеженою відповідальністю з центром у Києві, що спеціалізується на соціологічних дослідженнях; аналітичний центр.

випробувані на місцях методи та інноваційні способи використання технологій для розробки практичних та локальних рішень для вирішення спільних проблем у понад 100 країнах.

Метою проведеного дослідження було визначення актуальних проблем та потреб ветеранів, що надає можливість в подальшому внести системні зміни до чинного законодавства. В межах цього дослідження, IREX разом з місцевими партнерами працювали над розробкою заходів для покращення якості та доступності послуг психологічної підтримки для ветеранів та для сприяння інтеграції ветеранів у ринок праці.

Оскільки розробка методологічного підґрунтя для проведення дослідження була розпочата у 2019 році, до запровадження карантину в Україні, у березні 2020 року методом опитування було обрано глибинне face-to-face інтерв'ю. Проте після запровадження карантинних обмежень особиста зустріч інтерв'юєрів та респондентів в населених пунктах проживання ветеранів була замінена на телефонне опитування. Рекрутинг респондентів також був проведений через телефон або соціальні мережі. Дослідження було проведене у період травень-жовтень 2020 року.

Вибірка дослідження включала в себе 1800 респондентів. Методом відбору респондентів було обрано метод «снігової кулі». В межах методу 30% респондентів виконували роль організаторів та були представниками громадських об'єднань або лідерами думки у ветеранській спільноті. Після проходження опитування такі респонденти мали надати контакти побратимів для залучення їх до опитування та заповнення квоти 70% респондентів. За соціально-демографічними характеристиками були затверджені такі квоти: чинні військовослужбовці - максимум 25%; жінки - не менше 4,1%; особи з інвалідністю внаслідок війни: - не менше 3%. За місцем проживання була визначена кількість респондентів для кожної області України, що була розрахована у співвідношення до кількості населення у кожній з областей. Місто Київ було виокремлено як окремий

населений пункт, в той час як інші обласні центри були включені до кількості респондентів у областях. Для областей були встановлені такі квотні параметри: $\frac{1}{3}$ - особи з обласних центрів; $\frac{1}{3}$ - особи з інших міст; $\frac{1}{3}$ - села, селища, смт. Для цієї характеристики передбачена похибка +/- 10%. Оскільки опитування містило значну кількість запитань та тривало близько 2 годин, для заохочення участі у опитуванні респондентам була запропонована оплата участі у розмірі 150 грн.

Основними характеристиками для участі у опитування були: участь у бойових діях в зоні АТО/ ООС, для цієї характеристики наявність офіційного статусу ветерана не була обов'язковою; проживання на території України, за виключенням території Автономної Республіки Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей; неперебування на момент опитування у зоні бойових дій для уникнення відволікання військовослужбовця від виконання бойових завдань. Перевірка правдивості інформації, що надавалась респондентами за такими характеристиками, відбулася через використання контрольних питань.

Анкета, що була розроблена для проведення дослідження, включала в себе 12 тематичних блоків. Інформація, що запитувалася у респондентів включала в себе інформацію про їх військову службу, участь у бойових діях, фізичне та психологічне здоров'я, працевлаштування, залученість до громадських об'єднань та політичних партій, соціальну стигматизацію, тощо. За типом питань були використані анкетні, табличні, відкриті та інші типи запитань. Оскільки деякі питання були сенситивними, то відмова від надання відповіді респондентом допускалася. Інтерв'юери під час проведення опитування використовували українську мову, проте в разі запиту респондента могли продовжити опитування російською або іншими мовами.

Для проведення порівняльного аналізу отриманих результатів додатково було проведено опитування громадян України, що не мають приналежності до військової служби та участі у бойових діях. В межах загального опитування були залучені близько 1800 респондентів. Опитування було репрезентативним для українського суспільства. Запитання, що були задані респондентам були за змістом подібними до опитування ветеранів, проте були сконцентровані на відображенні ставлення цивільного населення до ветеранської спільноти України.

Загальні результати дослідження IREX планує опублікувати у травні-червні 2021 року. На даний момент триває процес аналізу отриманих даних та створення підсумків. Оскільки дослідження наразі не опубліковане отримання даних масиву відбувалось за особистим запитом до головного офісу IREX через українське представництво. Для виконання мети роботи отримані були масиви даних опитування ветеранів та цивільного населення за блоками «стигматизація» та «соціально-демографічні характеристики». Методологія та результати аналізу будуть детально надані у наступних пунктах розділу.

3.2. Методологія аналізу стигматизації ветеранів в українському суспільстві (на основі репрезентативного дослідження)

Для проведення аналізу представництвом IREX були надані масиви даних опитування ветеранів та цивільного населення за блоками «стигматизація» та «соціально-демографічні характеристики». Оскільки питання у обох масивах відрізняються, аналіз масивів відбувався за обраними характеристиками. Під час аналізу були застосовані такі методи як: виведення відсоткових розподілів та проведення порівняльного аналізу, кластерний аналіз. Аналіз був проведений з використанням програмного забезпечення SPSS.

Оскільки одним із завдань вивчення стигматизації ветеранів є порівняння проявів суспільної та самотигматизації аналіз був розпочатий з порівняння відповідей ветеранів та цивільного населення на однакові за змістом запитання. В обох масивах є два запитання, що мають однаковий зміст. В масиві, де представлено результати опитування цивільного населення цими питаннями є питання Per3 та Per5⁴. В масиві результатів опитування ветеранів такими питаннями є S12 та S10⁵. Перше запитання стосується поваги до ветеранів, друге - оцінки складності інтеграції до цивільного життя. Для проведення порівняння були побудовані відсоткові розподіли для кожного із запитань у кожному з масивів, попередньо видаливши варіант «відмова/ немає відповіді», для уникнення впливу на результати пропущених значень. За результатами аналізу отриманих даних можливим є виокремлення різниці у рівні суспільної стигматизації та самотигматизації ветеранів АТО/ ООС.

Наступним етапом аналізу є виокремлення стереотипів, що застосовуються до ветеранів та є причиною їх стигматизації у суспільстві. Для отримання такої інформації був проведений аналіз запитання S15.1⁶ щодо типів стереотипів, що застосовуються до ветеранів у масиві відповідей ветеранів АТО/ ООС. В анкеті це питання є відкритим, тому надані варіанти відповіді були закодованими у відповідності до найбільш поширених відповідей. Запитання включало в себе можливість множинної відповіді (до 3 відповідей). У масиві наявні 15 варіантів відповіді на питання. Оскільки питання містило можливість множинної відповіді, то необхідним є перекодування ознак:

1. код P1 - «Ми вас туди не відправляли, чому ви туди поїхали»;

---

⁴Per3.How much respect do you have for veterans of the war in the East who fought for the Ukrainian side?
Per5.In general, would you say that veterans of the war in East Ukraine have difficulty reintegrating into civilian life?

⁵S12.How much respect do people give you due to your veteran status? та S10. Would you say that you have had difficulty reintegrating into civilian life?

⁶S15.1What would you say are the types of prejudicial views that civilians have about veterans?

2. код Р2 - Ветерани мають психологічні або поведінкові проблеми, агресивні, контужені;
3. код Р3 - Мають проблеми з вживанням алкоголю та / або наркотиків;
4. код Р4 - Пішли на війну заради грошей та пільг;
5. код Р5 - Нерозуміння ветеранів/ їх досвіду/ ситуації на фронті;
6. код Р6 - Неповага до ветеранів, недовіра, негативне ставлення;
7. код Р7 - Страх перед ветеранами;
8. код Р8 - Ветерани - це вбивці та грабіжники, які вбивають мирних жителів;
9. код Р9 - Проросійський наратив: фашисти/ братовбивча війна/ заради олігархів/ провина України тощо;
10. код Р10 - Заздрість до пільг, докори за них;
11. код Р11 - Знецінення роботи ветеранів на фронті;
12. код Р12 - Заперечення війни/ необхідності воювати;
13. код Р13 - Віра в те, що неповноцінні люди воювали в АТО;
14. код Р14 - Інша відповідь;
15. код Р15 – Відмова/ відсутність відповіді.

За результатами аналізу був отриманий рейтинг найбільш вживаних стереотипів щодо ветеранів АТО/ ООС, які виокремлюють ветерани. Важливо також відзначити, що цей рейтинг є проявом суб'єктивного бачення ветеранів, що репрезентує найбільш негативні стереотипи для ветеранів.

Подібним за змістом є аналіз дискримінації ветеранів представниками різних соціальних груп як стигматизації, що проявляється у діях людей. У масиві відповідей ветеранів АТО/ ООС є

ознаки V132_1-V132_12⁷, які стосуються дискримінації. У питанні запитується інформації щодо осіб або груп осіб, які переслідували чи дискримінували ветерана. Питання налічує 10 варіантів відповіді: незнайомі особи; колеги; роботодавці або потенційні роботодавці; цивільні друзі; сусіди; члени родини ветерана; перевізники (водії маршрутних таксі); представники органів влади та державні службовців; інші; ніхто; не визначився. Важливо також відзначити, що для цього питання було застосоване зважування за ваговим коефіцієнтом weight1800. Для проведення аналізу результатів були побудовані відсоткові розподіли. Важливим під час аналізу є виокремлення відсотка ветеранів, що стикались з явищем переслідування або дискримінації та з боку якої категорії осіб наявні були прояви такого явища.

Наступним етапом аналізу є проведення кластерного аналізу опитування респондентів з числа цивільного населення на предмет наявності у них негативних та позитивних стереотипів щодо ветеранів АТО/ ОСС. Для проведення кластерного аналізу був обраний перелік питань із масиву опитування цивільного населення. У масиві дані питанні маю позначення Per7a-d⁸.

Запитання Per7a стосується думок респондентів щодо наявності у ветеранів корисних професійних навичок, запитання Per7b - визначає думки респондентів щодо схильності ветеранів покладатися на соціальну допомогу, Per7c - щодо наявності у ветеранів алкоголізму, а Per7d - щодо наявності психологічних проблем. Всі запитання мають наступні варіанти відповідей: 1) Дуже відповідає; 2) мало відповідає; 3) як відповідає, так і не відповідає; 4) не відповідає; 5) абсолютно не

---

⁷ V132_1-V132_12. By what individuals or groups have you been harassed or discriminated against?

⁸ Per7a. Would you say that veterans are more or less likely to have useful job skills?, Per7b. Would you say that veterans are more or less likely to rely on social assistance than civilians?, Per7c. Would you say that veterans are more or less likely to have problems with alcohol consumption?, Per7d. Would you say that veterans are more or less likely to have psychological problems?

відповідає; б) не визначився; 7) відмова/ немає відповіді. До цих чотирьох ознак (запитань) може бути застосований кластерний аналіз. В межах цього аналізу був застосований метод k-means.

Проте, оскільки запитання містять особливості відповідей необхідним є їх перекодування для виокремлення кластерів. Ознаки Per7b, Per7c, Per7d були перекодовані наступним чином:

1. код 1(вказує на схильність респондентів до стереотипів про ветеранів АТО/ ООС) - варіанти «Дуже відповідає», «Мало відповідає».
2. код 2 - варіант «Не визначився».
3. код 3(вказує на відсутність у респондентів стереотипів про ветеранів АТО/ ООС) - варіанти «Як відповідає, так і не відповідає», «Не відповідає», «Абсолютно не відповідає».
4. пропущені - варіант «Відмова/ немає відповіді».

Оскільки ознака Per7a є відмінною від інших ознак, її перекодування відбувалось наступним чином:

1. код 1 (респонденти вважають, що ветерани АТО не схильні мати корисні професійні навички) - варіанти «Не відповідає», «Абсолютно не відповідає».
2. код 2 - варіант «Не визначився».
3. код 3 (вказує на те, що респонденти не мають стереотипів щодо ветеранів АТО з приводу їх професійних навичок) - варіанти «Дуже відповідає», «Мало відповідає», «Як відповідає, так і не відповідає».
4. пропущені - варіант «Відмова/ немає відповіді».

Був побудований розподіл за 3 та 4 кластери для відбору найбільш відповідного формату. Після проведення порівняння варіантів був обраний аналіз за 3 кластерами. Провівши кластерний аналіз, була отримана змінна, для якої можна побудувати відсотковий розподіл. Ця змінна характеризує те, наскільки респонденти поділяють ті чи інші стереотипи про ветеранів АТО (про їхні професійні навички, шкідливі

звички, психологічні проблеми, залежність від соціальної допомоги). Подальший аналіз результатів відбувався за виведеним відсотковим розподілом.

3.3. Результати аналізу стигматизації ветеранів в українському суспільстві на основі репрезентативного дослідження

За результатами аналізу проявів суспільної стигматизації та самотигматизації були побудовані порівняльні таблиці відповідей цивільного населення та ветеранів на запитання «*Наскільки складною є інтеграція ветеранів у суспільство?*». Результати порівняння демонструють значні відмінності у сприйнятті складності процесу інтеграції ветеранами та цивільним населенням (Див. Табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Запитання «*Наскільки складною є інтеграція ветеранів у суспільство?*»

	Ветерани АТО/ ОСС	Цивільне населення
Дуже складно	43.6%	19%
Значною мірою складно	41.5%	37.4%
Трохи складно	4.7%	26.6%
Не складно взагалі	1.4%	15.7%
Не визначився	8.8%	1.7%

Ветерани зазначають вищий рівень складності, що проявляється у значній різниці розподілу відповідей: 15.7% респондентів з числа цивільного населення зазначають відсутність складнощів у питанні реінтеграції, в той час як лише 1.4% ветеранів надають таку відповідь. Загалом цивільне населення оцінює складність реінтеграції значно простішою, аніж визначають ветерани. Можемо зробити висновок, що уявлення суспільства щодо реінтеграції ветеранів значною мірою не відповідають реальному досвіду ветеранів.

На запитання «*Наскільки поважають ветеранів у суспільстві?*» цивільним населенням та ветеранами були надані суттєво відмінні відповіді. За результатами порівняльного аналізу відповідей маємо, що 64.7% цивільного населення визначають абсолютний рівень поваги до ветеранів, в той час як за відчуттями ветеранів лише 6% з них зазначають рівень поваги до них як абсолютний. Проте все ж, ветеранами фіксується в цілому позитивний або нейтральний рівень поваги суспільства до них та лише у 11.5% випадків зазначається негативна оцінка рівня поваги. Цивільне населення визначає наявність неповаги ветеранів лише у 2.4% випадків. За результатами порівняння ставлення суспільства до ветеранів та уявлень ветеранів про рівень поваги до них, можемо зробити висновок, що цивільне населення ставиться до ветеранів з повагою, проте ветерани не відчують таке ставлення повною мірою. Отже, самостигматизація ветеранів є більш поширеною в українському суспільстві аніж суспільна стигматизація (Див. Табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Запитання «*Наскільки поважають ветеранів у суспільстві?*»

	Ветерани АТО/ ОСС	Цивільне населення
Абсолютна повага	6.0%	64.7%
Скоріше повага, аніж неповага	38.9%	21.9%
Нейтральне ставлення	40.9%	9.2%
Скоріше неповага, аніж повага	9.3%	1.5%
Абсолютна неповага	2.2%	0.9%
Не визначився	2.7%	1.9%

Наступний етапом аналізу є виокремлення найбільш поширених стереотипів щодо ветеранів та порівняння їх за ознакою емоційного забарвлення: позитивні, нейтральні та негативні стереотипи. В контексті цього питання стереотипи підпадають під визначення поняття «стигма». На відкрите запитання «*Які стереотипи мають цивільні особи щодо*

ветеранів?» були отримані 15 варіантів найбільш поширених стереотипів, проте під час аналізу було виявлено відсутність даних щодо варіанту *«Ветерани мають психологічні або поведінкові проблеми, агресивні, контужені»*. Найбільш поширеними та часто згадуваними ветеранами є негативні стереотипи, значно менша кількість нейтральних стереотипів, в той час як позитивні стереотипи не були згадані ветеранами взагалі. Оскільки респонденти мали право множинного вибору у таблиці надана інформація щодо всіх отриманих відповідей. Загалом розподіл повторних відповідей є закономірним. Відсоток нейтральних стереотипів складає загалом 14.7%: *«Нерозуміння ветеранів/ їх досвіду/ ситуації на фронті»* - 11.3%; *«Заперечення війни/ необхідності воювати»* - 3.4%. Загалом ветерани зазначають наявність значної кількості негативних стереотипів(стигм) щодо них у суспільстві, що може є підставою для негативної стигматизації ветеранів (Див. Табл. 3.3).

Для отримання більш детальної інформації щодо стереотипів, які впливають на рівень стигматизації ветеранів проаналізована була інформація щодо осіб або груп осіб, які дискримінують та проявляють негативне ставлення до ветеранів з числа цивільного населення.

Оскільки респонденти мали право множинного вибору у таблиці надана інформація щодо всіх отриманих відповідей. Загалом розподіл повторних відповідей є закономірним.

Таблиця 3.3

Запитання *«Які стереотипи мають цивільні особи щодо ветеранів?»*

	Розподіл, %	Згадки, %
<i>«Ми вас туди не відправляли, чому ви туди поїхали»</i>	20.7%	25%
Ветерани мають психологічні або поведінкові проблеми, агресивні, контужені	-	-
Мають проблеми з вживанням алкоголю та/ або наркотиків	15.1%	18.2%

Пішли на війну заради грошей та пільг	5.7%	6.9%
Нерозуміння ветеранів/ їх досвіду/ ситуації на фронті	11.3%	13.6%
Неповага до ветеранів, недовіра, негативне ставлення	7.4%	9.0%
Страх перед ветеранами	5.8%	7.0%
Ветерани - це мародери, які вбивають мирних жителів	3.3%	4.0%
Проросійський наратив: фашисти/ братовбивча війна/ заради олігархів/ провина України тощо	5.1%	6.2%
Заздрість до пільг, докори за них	4.7%	5.6%
Знецінення роботи ветеранів на фронті	4.7%	5.7%
Заперечення війни/ необхідності воювати	3.4%	4.1%
Віра в те, що неповноцінні люди воювали в АТО	2.9%	3.5%
Інша відповідь	0.9%	1.1%
Відмова/ відсутність відповіді	9.0%	10.8%
Усі відповіді	100%	120.9%

На запитання «Які особи або групи осіб переслідували чи дискримінували ветерана?» 41.3% респондентів зазначили, що дискримінація була відчутна з боку представників органів влади та державних службовців. Така відповідь надавалась ветеранами найчастіше. Причинами таких відповідей є предмет спілкування ветеранів з представниками органів влади, що виявляється у зверненні ветеранів до таких осіб за отриманням пільг, гарантій та реалізації законодавства у сфері соціального захисту ветеранів. Негативна оцінка щодо спілкування з представниками органів влади може бути зумовлена невиконанням звернень ветеранів щодо їх законних прав. Наступною часто згадуваною групою осіб є незнайомці - 28.5%. Негативне ставлення незнайомих осіб може бути спричинене різними підставами та значною мірою залежить від людського фактору. Якщо підсумувати отримані результати можна зробити висновок, що близьке оточення ветеранів не проявляє дискримінаційну поведінку в ставленні до ветеранів, в той час як державні службовці та незнайомі особи проявляють таку поведінку (Див. Табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Запитання «Які особи або групи осіб переслідували чи дискримінували ветерана?»

	Розподіл, %	Згадки, %
Незнайомі особи	28.5%	34.2%
Колеги	3.8%	4.6%
Роботодавці або потенційні роботодавці	4.9%	5.9%
Цивільні друзі	6.1%	7.3%
Сусіди	5.7%	6.8%
Члени родини ветерана	2.4%	2.9%
Перевізники (водії маршрутних таксі)	3.7%	4.5%
Представники органів влади та державні службовців	41.3%	49.7%
Інші	0.2%	0.2%
Ніхто	1.9%	2.3%
Не визначився	1.4%	1.7%
Усі відповіді	100.0%	120.3%

Завершальним етапом аналізу є проведення кластерного аналізу опитування респондентів з числа цивільного населення на предмет наявності у них негативних та позитивних стереотипів (стигм) щодо ветеранів АТО/ ООС з метою визначення кількості осіб, що мають стереотипи щодо ветеранів або не мають. Для проведення кластерного аналізу був обраний перелік питань із масиву опитування цивільного населення. Проаналізовані були такі питання: «Чи могли б ви сказати, що ветерани з більшою чи меншою ймовірністю мають корисні навички роботи?», «Чи могли б ви сказати, що ветерани з більшою чи меншою ймовірністю покладаються на соціальну допомогу, ніж цивільні?», «Чи могли б ви сказати, що у ветеранів частіше виникають проблеми із вживанням алкоголю?», «Чи могли б ви сказати, що у ветеранів частіше виникають психологічні проблеми?». За результатами проведеного аналізу були виокремлені 3 кластери. Для надання назв кластерам важливо виокремити особливості, що стосуються усіх кластерів. Такими

особливостями є значна відмінність відповідей на декілька аналізованих питань, а саме запитання щодо корисних навиків та наявності психологічних проблем. Поясненням такої ситуації є наявність відмінного емоційного забарвлення стереотипу, аніж забарвлення інших варіантів стереотипів. Іншим аспектом є подібне ставлення усіх груп до стереотипу щодо наявності у ветеранів психологічних проблем. Оцінка 1 проявляє наближеність особи до підтримки стереотипів щодо ветеранів, а оцінка 3 - відсутність такої підтримки. Загалом було виокремлено такі групи: кластер 1 - група осіб, що підтримують стереотипи щодо ветеранів; кластер 2 - група осіб, що підтримують певні стереотипи щодо ветеранів; кластер 3 - група осіб, що не підтримують стереотипи щодо ветеранів (Див. Табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Значення кластерів за питаннями

	Наявність корисних навиків у ветеранів	Покладання ветеранів на пільги та соціальну допомогу	Наявність проблем з алкоголізмом	Наявність психологічних проблем
Кластер 1	1.5786	1.7493	1.8014	1.2624
Кластер 2	3.2000	1.2000	1.8080	1.2000
Кластер 3	2.8956	2.4568	2.2485	1.7841

Після аналізу відсоткового розподілу можна зробити висновок, що група осіб, які не підтримують стереотипи щодо ветеранів є найбільш численною та складає 40.8%. Проте все ж ця група не є переважаючою в українському суспільстві, в той час як стереотипи щодо ветеранів підтримує 27.2%, а такі стереотипи як стереотипи щодо покладання на соціальну допомогу, схильність до алкоголізму та наявності психологічних проблем підтримує 32.0% респондентів. Оскільки дослідження, що аналізується є репрезентативним можемо зробити

висновок про наявність у більшості половини суспільства стереотипів щодо ветеранів (Див. Табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Запитання *Які особи або групи осіб переслідували чи дискримінували ветерана?»*

Назва кластеру	Розподіл, %
Група осіб, що підтримують стереотипи щодо ветеранів	27.2%
Група осіб, що підтримують певні стереотипи щодо ветеранів	32.0%
Група осіб, що не підтримує стереотипи щодо ветеранів	40.8%

Висновки до розділу 3

За результатами проведеного аналізу можна зробити висновок, що загалом в українському суспільстві наявні прояви стигматизації щодо ветеранів АТО/ ООС. Більшість стигм, що застосовуються до ветеранів мають негативне емоційне забарвлення. Причому вияв самостигматизації ветеранів є більш поширеним та проявляється під час оцінки уявлень ветеранів щодо ставлення суспільства до них та реального ставлення до ветеранів. Найбільш негативне та дискримінаційне ставлення до ветеранів проявляють державні службовці та незнайомі особи. Проте все ж, стереотипи щодо ветеранів має більша половина українського суспільства, що сприяє стигматизації ветеранства в Україні.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження історії розвитку теорії стигматизації та її особливостей у соціологічному та військовому аспектах, можна зробити висновок, що явище стигматизації є різностороннім та складним суспільним явищем, що може впливати на соціальне самопочуття її членів. Для опису такого явища була розроблена значна кількість класифікацій і видів стигм, а в контексті цієї роботи особливо цікавими є суспільна та самостигматизація, негативна та позитивна стигматизація. У військовому контексті явища стигматизації важливим є врахування особливостей ПТСР як однієї з основних причин стигматизації. Загалом теорія стигматизації, військова стигматизація зокрема, є перспективним напрямом соціологічних досліджень, що продовжує розвиватись та доповнюватись.

Щодо статусу «ветеран» в українському суспільстві можна зазначити, що основним визначенням дефініції є визначення за законодавством України, оскільки такий підхід дозволяє уніфікувати наукові напрацювання. Питання стигматизації ветеранів АТО/ ООС в українському суспільстві є доволі актуальним, адже близько 2,5% населення України є ветеранами та їх кількість постійно зростає через продовження бойових дій. Українські науковці, в свою чергу, приділяють значну увагу соціальному та правовому забезпеченню ветеранів та психологічному аспекту їх статусу, в той час як питання стигматизації ветеранів АТО/ ООС не є достатньо вивченим. Завдяки отриманим від IREX масивам даних репрезентативного опитування ветеранів та цивільного населення України в межах цієї роботи був проведений аналіз рівня стигматизації ветеранів АТО/ ООС в Україні та особливостей такого явища. За результатами проведеного кластерного та порівняльного аналізу можна зазначити, що в Україні наявна стигматизації ветеранів, а її основними характеристиками є негативне емоційне забарвлення,

наявність як суспільної так і самостигматизації та поширеність впливу стереотипів щодо ветеранів на більшу половину українського суспільства.

З огляду на проведені дослідження, вказані вище умови та особистий досвід комунікації з ветеранами в межах діяльності в організації «Юридична сотня», можна надати такі рекомендації:

1. проаналізувати законодавство у сфері соціального та правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей на предмет наявності затверджених програм соціальної та психологічної реабілітації ветеранів;

2. затвердити обов'язок держави автоматично надавати ветеранам після повернення з зони бойових дій право на соціальну та психологічну реабілітацію. На даний момент така реабілітація надається лише за заявою ветерана та за наявністю відповідних медичних показань, що ускладнює доступ ветеранів до такої реабілітації;

3. запровадити системи контролю та оцінки якості надання послуг соціальної та психологічної реабілітації ветеранів;

4. запровадити відповідальність для представників органів влади та державних службовців за неналежне спілкування з ветеранами, оскільки за результатами аналізу проблема дискримінаційної поведінки є доволі поширеною;

5. ініціювати проведення просвітницьких програм для цивільного населення України з метою надання інформації про найбільш стигматизовані теми ветеранства: психологічні розлади, алкоголізм та інші залежності, корислива мотивація участі ветеранів у бойових діях;

6. ініціювати проведення просвітницьких програм для ветеранів з метою надання інформації про ставлення суспільства до них з метою мінімізації внутрішньої стигматизації: рівень поваги до ветеранів, розуміння суспільством проблем ветеранів та інформацію про вияв волонтерської та благодійної допомоги;

7. запровадити програми популяризації/ підвищення престижності військової служби та ветеранства задля мінімізації негативної стигматизації та уникнення нерозуміння суспільством мотивації ветеранів;

8. запровадити систему моніторингу іноземного досвіду зниження рівня стигматизованості ветеранства, оскільки за досвідом розвинених країн військова служба є престижною сферою зайнятості населення, що дозволяє підтримувати позитивні настрої суспільства щодо ветеранів;

9. розробити механізм більш ефективного залучення представників громадськості, з числа ветеранів в тому числі, та експертів до розробки та запровадження вищенаведених рекомендацій. Важливою така зміна є через високий рівень довіри військовослужбовців та ветеранів до неурядових структур, наявність інформації про особистий досвід, що надає можливості для вдосконалення наявного стану справ найбільш необхідними та актуальними для ветеранів нормами.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що вдосконалення системи психологічної та соціальної адаптації на даний момент може стати підставою для уникнення негативних наслідків для українського суспільства в майбутньому. Як показує проведене дослідження стигматизації ветеранів сприяє більша половина українського суспільства. Оскільки ця тема є актуальною на сучасному етапі розвитку українського суспільства, у роботі була зроблена спроба надати рекомендації для його зниження рівня стигматизованості ветеранів та напрямів подальшого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берездецька Л. Особливості користування державними програмами демобілізованими учасниками АТО в українському суспільстві / Берездецька Л. // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2016. – С. 30–38.
2. Закон України: «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1993. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>
3. Власова О.А. Теория стигматизации Томаса Шеффа: концепт «Остаточное отклонение» и социология эмоций / О.А. Власова // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология.». – 2013. – № 1(13). – С. 31-48.
4. Галецька І. Психологічні аспекти стигми психічних розладів [Електронний ресурс] / І. Галецька, І. Влох, Л. Животовська // Психологічні аспекти стигматизації та реабілітації: за наук. ред. І. Влох, І. Галецька. – Львів: Вид-во Романа Романка, 2007. – С. 60-96. – Режим доступу: www.academia.edu/9291057/Галецька_І._Психологічні_аспекти_стигми_психічних_розладів.
5. Гишинский Я. Глобализация и девиантность в России [Електронний ресурс] / Я. Гишинский // Глобализация в российском обществе; ред. И. Елисеева. – СПб: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 399-508. – Режим доступу: http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Gilinsky-Globalizatsiya_i_deviantnost_v_Rossii.pdf
6. Біла книга: Аналіз системи державної підтримки ветеранів та їх сімей в Україні. [Електронний ресурс] // ГО «Юридична сотня». – 2018. – Режим доступу: <https://legal100.org.ua/analytics/bila-kniga-analiz-sistemi-derzhavnoyi-pidtrimki-veteraniv-ta-yih-simey-v-ukrayini/>

7. Доній Н. Є. стигматизація осіб, які оступилися: питання новітнього часу [Електронний ресурс] / Є. Доній// Вісник Дніпропетровського університету, 2016, № 2. – Режим доступу: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjc_L7F5_7vAhWqhv0HHVOsDLIQFjABegQIAhAD&url=http%3A%2F%2Ffoaji.net%2Farticles%2F2014%2F1551-1418735552.pdf&usg=AOvVaw2TcrEawI6nQUz-3xthHJbb
8. Жиленко Р.В. Дослідження основних потреб учасників АТО та членів їх сімей в соціальних послугах [Електронний ресурс] / Жиленко Р.В. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/20429/1/Жиленко%20Р..pdf>
9. Липай Т.П. О проявлении стигматизации в процессе образования [Електронний ресурс] / Липай Т.П.// Социологические исследования – 2004 – С.140-144. – Режим доступу: <http://89.249.21.76/text/16683833>
10. Марута Н. Антистигматизаційні підходи до надання психіатричної допомоги/ Н.Марута, В. Абрамов, Т. Ряполова, О. Абрамов, І. Путянін, І. Жигуліна // Методичні рекомендації. – Донецьк, 2011. – 28 с.
11. Психологічна та соціальна допомога очима ветеранів АТО [Електронний ресурс]// Міжнародний благодійний Фонд «Відродження». – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.psychservice.org/wp-content/uploads/2016/03/Дослідження-“Психологічна-та-соціальна-допомога-очима-ветеранів-АТО”.pdf>
12. Пухальская Т. Н. Виды стигматизации: сущность и последствия [Електронний ресурс] / Т. Н. Пухальская // УО «ВГУ им. П.М. Машерова». – 2011. – Режим доступу: <https://lib.vsu.by/jspui/bitstream/123456789/14274/1/51-54.pdf>

13. Про нас [Електронний ресурс] // Рада міжнародних наукових досліджень та обмінів. – 2021. – Режим доступу: <https://www.irex.org/region/europe-eurasia/ukraine>

14. Стаднік І. Психологічні особливості переживання посттравматичного стресового розладу (ПТСР) учасниками зони Антитерористичної операції (АТО) / Стаднік І., Мушкевич М. // Психологія: реальність і перспективи : збірник наукових праць РДГУ.. – 2015. – С. 244–248.

15. Харченко О. Проблеми ветеранів антитерористичної операції на сході України / О.Харченко, О.Мраморова// Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2016. – Том 37. – С. 115-124.

16. Хуррельман К. Социальная структура и развитие личности / Клаус Хуррельман// Социологические и гуманитарные науки. Социология. – 1997. – No 3. – С. 180-203

17. Burnam M. A. Systems of Care: Challenges and Opportunities to Improve Access to High-Quality Care. In T. Tanielian & L. Jaycox (Eds.), *Invisible Wounds of War: Psychological and Cognitive Injuries, Their Consequences, and Services to Assist Recovery* [Електронний ресурс] / Burnam, M. A., Meredith, L. S, Helmus, T. C. та ін.] // Rand Corporation.. – 2008. – Режим доступу: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=edsgvr&AN=edsgcl.1769900022&site=eds-live>

18. Dickstein B. Targeting self-stigma in returning Military personnel and veterans: a review of intervention strategies. [Електронний ресурс] / Dickstein, B., Vogt, D, Handa, S., Litz, B. // *Military Psychology* (Taylor & Francis Ltd), 22(2),. – 2010. – Режим доступу: DOI:10.1080/08995600

19. Finzen A. Psychosis and stigma / Finzen A. // Moscow: Aleteia. – 2010. – Режим доступа: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-27839-1_2
20. Friedman, M. J. "Post-traumatic stress disorder in the military veteran" / Friedman, M. J., Schnurr, P. P, McDonagh-Coyle, A.. // Psychiatric clinics of North America. – 1994. – С. 265—277.
21. Gibbs, D. Dynamics of stigma for alcohol and mental health treatment among army soldiers / Gibbs, D., Rae Olmsted, K., Brown, J., & Clinton-Sherrod, A. // Military Psychology (Taylor & Francis Ltd), 22(2),. – 2011. – №23. – С. 36–51. – Режим доступа: DOI:10.1080/08995605.2011.534409
22. Gleason J. Direct and Indirect Acts of Stigmatization [Электронный ресурс] / J. Gleason // Journal of Social Ontology. – 2019. – Режим доступа: DOI: <https://doi.org/10.1515/jso-2019-0026>
23. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. / Goffman E., – 1963. – Режим доступа: https://scholar.google.com/scholar_lookup?title=Stigma:+Notes+on+the+management+of+spoiled+identity&author=E+Goffman&publication_year=1963
&
24. Haddad I. Mental Health Stigma in the Military [Электронный ресурс] / I. Haddad, P. Haddad.// – 2015. – Режим доступа: <https://www.bap.org.uk/articles/mental-health-stigma/>
25. Haight R. A unitary theory of stigmatization Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation [Электронный ресурс] / R. Haight // British Journal of Psychiatry. – 2001. – Vol. 178. – С. 207-215. – Режим доступа: www.psychosor.org/1998/12/1-2.php
26. Haslanger S. Racism, Ideology, and Social Movements / Haslanger S. // In: Res Philosophica 94. – 2007. – №1. – С. 1–22. – Режим доступа: [Racism, ideology, and social movements](#)

27. Joie D. Acosta. Mental Health Stigma in the Military [Электронный ресурс] / Joie D. Acosta, Amariah Becker, Jennifer L. Cerully // RAND Corporation.. – 2014. – Режим доступа: <https://www.jstor.org/stable/pdf/10.7249/j.ctt14bs47s.10.pdf?refreqid=excelsior%3A906de25371c2e1bb765f6dbdfc321592>

28. Lamont M. Getting Respect: Responding to Stigma and Discrimination in the United States, Brazil, and Israel / Lamont M., Graziella M. S., Jessica S. Welburn та ін. // Princeton, NJ: Princeton University Press. – 2016. – Режим доступа: <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/b860fd0e-65b0-49eb-8c1c-dd3eafbe9a2c/getting-respect-responding-stigma-and-discrimination-united-states-brazil-and-israel-20170213.pdf>

29. Lee E. A. D. Complex contribution of combat-related post-traumatic stress disorder to veteran suicide: facing an increasing challenge. / Lee E. A. D.. // Perspectives In Psychiatric Care. – 2015. – №48. – С. 108–115. – Режим доступа: DOI: 10.1111/j.1744-6163.2011.00312

30. Link B. G. Stigma power. Social Science & Medicine [Электронный ресурс] / Link B. G., Phelan J. – 2014. – Режим доступа: DOI: 10.1016/j.socscimed.2013.07.035.

31. Link B. G. Conceptualizing Stigma. [Электронный ресурс] / Link B. G., Jo C. Phelan // Annual Review of Sociology. – 27. – С. 363–385. – Режим доступа: DOI: 10.1146/annurev.soc.27.1.363.

32. Mittal D. Stigma associated with PTSD: perceptions of treatment seeking combat veterans. / Mittal D., Drummond, K.L., Blevins, D.. // Journal Psychiatr Rehabil J.. – 2013. – №36. – С. 86–92. – Режим доступа: DOI: 10.1037/h0094976.

33. Understanding PTSD: Adapt and Overcome: treatment initiation in veterans. // National Center for PTSD. – 2014. – №72. – С. 238–255. – Режим доступа: DOI:10.1521/psyc.2009.72.3.238

34. Phelan Jo C. Stigma and Prejudice: One Animal or Two? / Phelan, Jo C., Bruce G. Link, and John F. Dovidio. // *Social Science & Medicine*. – 2008. – №67. – С. 358–367.– Режим доступа: DOI: 10.1016/j.socscimed.2008.03.022
35. Rüsч N, Thornicroft. Does stigma impair prevention of mental disorders? / Rüsч N, Thornicroft. // *British Journal of Psychiatry*. – 2014. – №204. – С. 249–251.
36. Sayer N. A. A qualitative study of determinants of PTSD / Sayer, N. A., Friedemann-Sanchez, G., Spoont, M., – 2009. – Режим доступа: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/19821647/>
37. Tanielian, T. & Jaycox, L. Invisible Wounds of War: Psychological and Cognitive Injuries, Their Consequences, and Services to Assist Recovery. [Электронный ресурс] / Tanielian, T. & Jaycox, L. // Santa Monica, CA: RAND Corporation. – 2008. – Режим доступа: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2008/RAND_MG720.pdf
38. Vogt D. Mental health-related beliefs as a barrier to service use for military personnel and veterans: a review. / Vogt D. // *Psychiatric Services* (Washington, D.C.). – 2011. – №62. – С. 135–142.
39. Wisco B. E. Screening, diagnosis, and treatment of post-traumatic stress disorder. / Wisco B. E., Marx B. P., Keane T. M.. // *Military medicine*. – 2012. – №177. – С. 7–13.
40. Wright K. M. Stigma and barriers to care in soldiers postcombat / Wright KM, Cabrera OA, Bliese PD, Adler AB, Hoge CW, Castro CA. // *Psychological Services*. – 2009. – №62. – С. 108–116.